

કાવ્યસૃષ્ટિમાં સર્વત્ર પદનો મહિમા થતો આવ્યો છે. આપણે ત્યાં પિંગળ મુનિએ આ પદના શાસ્ત્રને રચી આપ્યું એટલે આપણે છંદોના શાસ્ત્રને પિંગળ કે પિંગળશાસ્ત્ર કહીએ છીએ. ગીત અને ગઝલમાં પણ પદબંધારણ હોય છે.

અંગ્રેજી સાહિત્યમાં રોમેન્ટિક યુગ દરમિયાન વિલિયમ વર્ડ્ઝવર્થ કે જોન કીટ્સ જે પદમાં કાવ્યો રચતા હતા તેમાં ત્યાંના છંદશાસ્ત્ર પ્રમાણે કેટલીક છૂટછાટો લેતા હતા. હર્બર્ટ રીડ (Herbert Read)ના મતાનુસાર તે મુક્ત પદ છે. આ મુક્ત પદ માટે ફ્રેન્ચમાં વેર લિબર (Vers liber) શબ્દો વપરાય છે. આ મુક્ત પદ એ પદમુક્તિ નથી. જો તો પદમુક્તિ હોત તો તે ગદ્ય બની જાત. અંગ્રેજી રોમેન્ટિક યુગના કવિઓની કેટલીક કાવ્યકૃતિઓમાં અમુક ચોક્કસ લંબાઈની કડીઓ (ફિક્સ્ડ સ્ટાન્ડા) રહેતી નથી. તો વળી એમાં ચોક્કસ પ્રાસાનુપ્રાસનું આવર્તન પણ રહેતું નથી. અહીં કાવ્યપંક્તિઓ એક જ કાવ્યમાં લાંબી-ટૂંકી થતી રહે છે. ખાસ કરીને ગીતોમાં આ રીતિ વધુ જોવા મળે છે

વર્ડ્ઝવર્થના ‘ઓડ ઓન ઇન્ટિમેશન્સ ઓફ ઇમ્મોર્ટાલિટી’ (Ode on Intimations of Immortality) કે પછી મિલ્ટનના ‘લિસિડાસ’ (Lycidas)માં આ પ્રકારે રચાયેલી પંક્તિઓ જોવા મળે છે. અહીં પદની ચુસ્તી જાળવવા માટે થઈને અર્થબોધનો બલિ અપાતો નથી. ત્યાં પદને તેના ચુસ્ત નિયમોથી હટીને થોડું મુક્ત કરાયું હોય છે; પણ એનો અર્થ એ નથી કે કવિએ પદનો ત્યાગ કર્યો છે. એ પદમુક્તિ નથી, પણ મુક્ત પદ છે. આ પ્રથા ૧૯મી સદી, વીસમી સદી અને ચાલુ સદીમાં પણ અમલમાં રહી છે. ૧૯મી સદીના મધ્યકાળ કે તેના ઉત્તરકાળના વ્હિટમૅન (Whitman) અને હેન્લી (Henley) જેવા કવિઓએ પ્રાસાનુપ્રાસરહિત પદપંક્તિઓ રચી છે તથા લંબાઈમાં પણ તેમણે પંક્તિઓને એકસરખી રાખી નથી. તો વળી ૧૯૦૭થી ૧૯૦૮ દરમિયાન ટી. ઈ. હુમ (T. E. Hulme) કે પછી એફ. એસ. ફ્લિન્ટ (F. S. Flint) જેવા કવિઓ ત્યારે ચાલતા કવિમિલન (Poets' Club)માં મળતાં અને આવી મુક્ત પદરચનાના અખતરાઓ કરતા હતા. કારણ એ હતું કે વિક્ટોરિયન યુગના ચુસ્ત છંદોવિધાનથી આવા કવિઓને પોતાની અભિવ્યક્તિમાં દબલ પહોંચતી જણાતી હતી. ફ્રાન્સમાં પણ આ મુક્ત પદનો પ્રસાર આરંભમાં ગુસ્તાવે કાહ્ન (Gustave Kahn) દ્વારા શરૂ કરાયો હતો. ટી. એસ. એલિયટમાં પણ આ પ્રયોગો જોવા મળે છે.

અમેરિકન કવિતામાં વિલિયમ કાર્લોસ વિલિયમ્સે આ રીતે પોતાની કવિતામાં મુક્ત પદનો વિનિયોગ કર્યો છે. ૧૯૧૨માં લંડનના ‘પોએટ્રી રિવ્યૂ’માં તેમનાં કેટલાંક કાવ્યો પ્રકટ થયાં પછી એઝરા પાઉણ્ડની ભલામણથી એમણે શિકાગોના ત્યારના સામયિક

‘પોએટ્રિ’માં વિલિયમ્સે કાવ્યો મોકલ્યાં હતાં. ૧૯૧૩ના જૂન મહિનાના અંકમાં ‘પ્રૂફ ઓફ ઇમોર્ટેલિટી’ પ્રકટ થતાં તેમાંના છંદદોષ વિશે ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું હતું અને જો શક્ય હોય તો તે મઠારવાની હેરિએટ મોનરોએ સૂચના પણ આપેલી. એ કાવ્ય આયેમ્બિક છંદમાં લખાયું હતું જેમાં તેની ચોથી અને છઠ્ઠી પંક્તિમાં એક એક શ્રુતિ ઓછી હતી. જોકે ત્યારે જવાબ આપેલો :

‘As to the meter in this piece, if you wish to judge it as a fixed iambic measure you are dogmatically right as to the disturbing fourth and sixth lines : but why not call it some other kind of measure ?’

(આ ખંડકમાં છંદની બાબતમાં જો તમે એને ચુસ્ત આયેમ્બિક માપથી જુઓ તો તમે ચોથી અને છઠ્ઠી પંક્તિને ક્ષતિયુક્ત ગણવામાં સૈદ્ધાન્તિક રીતે સાચા છો; પરંતુ એને કોઈ અન્ય માપનો છંદ શા માટે ન કહેવો ?)

અહીં વિલિયમ્સ ‘અન્ય માપનો છંદ’ કહી વિશિષ્ટ રીતે મુક્ત પદની જ જાણે જિંકર કરી રહ્યા હોય તેમ લાગે છે.

આપણે ત્યાં પણ આ ‘મુક્ત પદ’ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યા વગર પણ એ રાહે આપણા કવિઓ ચાલ્યા તો છે જ. આપણો એક છંદ મંદાકાન્તા છે, જેનું છંદોગત રૂપ આવું છે :

ગાગાગાગા, લલલલલલગા, ગાલગા ગાલગાગા

ઉપરોક્ત છંદનો પ્રથમ ખંડ ચતુરાક્ષરી છે, જેમાં ચારેય ગુરુ વર્ણો આવે છે. હવે જો આ ચતુરાક્ષરી પ્રથમ ખંડને બેવડાવ્યો હોય તો ? આમ તો એ છંદ પ્રમાણે જ કવિ ચાલે છે, પણ એમાં જે છૂટ લે છે તેથી તે મુક્ત પદ બને છે.

ન્હાનાલાલની આ કાવ્યપંક્તિઓ જુઓ :

‘ધીમે ધીમે આછે વ્યોમે

અનિલ ઝૂલતો મન્દ આનન્દ વાય:

ઠ્ઠાલી જો આ આકાશોમાં

વનવન વિશે ઉત્સવો કાંઈ થાય.’

અહીં જોઈ શકાશે કે પહેલી અને ત્રીજી પંક્તિમાં મન્દાકાન્તાના પ્રથમ આ ગુરુવર્ણોના ખંડને બેવડાવ્યો છે. આમ, મન્દાકાન્તાની પંક્તિને તોડીને નવીન પદ હાંસલ કર્યું છે. આને આપણે ગુજરાતીમાં ‘ખંડ મન્દાકાન્તા’ કહીએ છીએ. આપણે ત્યાં ‘મુક્ત પદ’ એવી પરિભાષા યોજાઈ નથી, પણ વાસ્તવમાં આ મુક્ત પદ જ છે. તો વળી ઉમાશંકર જોશીએ આ મન્દાકાન્તાના પ્રથમ ચતુરાક્ષરી ખંડને ત્રેવડાવ્યો છે તે જોઈ શકાશે :

‘અર્ધાં સૂકાં, ખાવા ધાયે, ક્ષેત્રો લૂખાં,
વિજાકણસલાં, ગાવડીશાં વસૂક્યાં !’

અહીં પહેલી પંક્તિમાં ‘અર્ધાં સૂકાં’ પછી એ ખંડને બેવડાવ્યો એટલે કે ખરેખર સમગ્ર પંક્તિમાં તે ત્રેવડાવ્યો છે. તો બળવંતરાય ઠાકોરના સોનેટ ‘જૂનું પિયેરઘર’માં કવિએ સાતમી પંક્તિમાં આવી મુક્ત પદની રીતિ અપનાવી છે. અહીં પણ છંદ તો મન્દાકાન્તા જ છે. પણ પંક્તિનો ત્રીજો ખંડ ‘ગાલગા’ હોવો જોઈએ ત્યાં ઠાકોરે એક ‘ગા’ને સ્થાને બે ‘લ’ એટલે કે એક ગુરુને સ્થાને બે લઘુ મૂક્યા છે અને આમ ૧૭ અક્ષરની પંક્તિ ૧૮ અક્ષરની બની રહે છે :

‘ભાંડું નાનાં, શિશુસમયનાં ખટમીઠાં સોબતીઓ’

અહીં ‘ખટમીઠાં’ એ ચતુરાક્ષરી શબ્દ ત્ર્યાક્ષરીને સ્થાને વપરાયો છે. આ માપ છંદમાં ‘ગાલગા’નું છે ત્યાં ‘લલલગા’ એમ ચાર વર્ણ આવે છે. ‘ખટ’ શબ્દના બે લઘુ એક ગુરુને સ્થાને વપરાયા છે. તો વળી ‘મીઠાં’માંનો ‘મી’ વર્ણ ડ્સ્વને સ્થાને આવ્યો છે જે જોડણી પ્રમાણે દીર્ઘ છે.

આવી જ રીતે આપણા શિખરિણી છંદમાં પણ મુક્તવિહાર થયેલો જોઈ શકાય છે. શિખરિણીનું ગણમાપ આ પ્રમાણે છે :

લગાગાગાગાગા, લલલલલગા ગાલ લલગા

આ છંદમાં છઠ્ઠા અક્ષર પછી યતિ આવે છે તો ૧૨મા અક્ષર પછી કોમળ યતિસ્થાન છે. આ શિખરિણી છંદનો કવિ પોતાના ભાવ કે વિચારની અભિવ્યક્તિ માટે તોડજોડ કરીને પણ ઉપયોગ કરે છે. કાન્તની નીચેની કાવ્યપંક્તિઓ જુઓ :

‘રહ્યો એ આધારે

પ્રિયે તેમાં મારે પ્રણય દુનિયાથી નવ થયો !

નવા સંબંધોનો સમય રસભીનો પણ ગયો !

નહિ તદ્દપિ ઉદ્દેગ મુજને;

નયન નિરખે માત્ર તુજને.’

અહીં પ્રથમ પંક્તિમાં શિખરિણીના પ્રથમ છ અક્ષરનો ખંડ લીધો છે તો ત્યાર પછીની બે પંક્તિ સંપૂર્ણ શિખરિણીની છે. ચોથી અને પાંચમી પંક્તિઓ શિખરિણીના ઉત્તરાર્ધની અગિયાર અક્ષરી છે. આને આપણે વિદેશની પરિભાષામાં મુક્ત પદ કહીશું. આપણે ત્યાં ‘ખંડ શિખરિણી’ શબ્દપ્રયોગ રૂઢ થયો છે. મન્દાકાન્તા હોય તો ત્યાં જો પંક્તિના ખંડકો પાડવામાં આવે તો તેને ‘ખંડ મંદાકાન્તા’ કહેવામાં આવે છે. રામનારાયણ પાઠક આને ‘બૃહત્ પિંગળ’માં ‘અભ્યસ્ત’ શિખરિણી તરીકે ઓળખાવે છે. આને ‘અભ્યસ્ત’ કહો કે ‘ખંડ’ કહો, હકીકતમાં કશો ફરક પડતો નથી. ન્હાનાલાલે ‘ઈન્દુકુમાર’ ભાગ ૧માં આ શિખરિણી છંદ વાપર્યો છે ત્યાં એક સ્થાને શિખરિણીના ૧૧ અક્ષરના

બીજા ખંડની પ્રથમ બે પંક્તિઓ મૂક્યા બાદ પૂર્ણ શિખરિણીની બે પંક્તિઓ મૂકે છે :
 'સ્થિર જગતનું યન્ત્ર બનશે;
 ગહન નભ રંગો ઉપટશે;
 મહાકાલાબ્ધિમાં અતુલ યુગના ઓઘ શમશે;
 સમાધિમાં ત્હારી સખિ ! મુજ રસેન્દુય તપશે.'

શાદ્દૂલવિકીરિત છંદ ૧૯ અક્ષરનો છે અને પ્રથમ બાર અક્ષર પછી યતિ આવે છે. એનું માપ નીચે પ્રમાણે છે :

ગાગાગા લલગા લગા લલલગા, ગાગાલગા ગાલગા

નિરંજન ભગતના એક કાવ્યની ત્રણ પંક્તિઓ જુઓ કે જેમાં પંક્તિને અન્તે યતિ છોડીને સળંગ વિચારવહન કરવામાં આવ્યું છે જેને અંગ્રેજીમાં run on પંક્તિ કહે છે :

'કાફે રોયલનાં હજીય ખખડે પ્યાલા રકાબી છરી
 કાંટા કાન મહીં, હજીય રણકે મ્યૂઝિયમ તણી ટ્રામના
 ઘેરા ઘર્ઘર નાદ...'

આમ આ પણ મુક્ત પદનો જ નમૂનો બની રહે છે.

આવું જ સંખ્યામેળ છંદોમાં પણ બને છે. ઉદાહરણ તરીકે વનવેલી ચતુરાક્ષરી - પછી તે લઘુ હોય કે ગુરુ હોય - એકમને ગમે તેટલી સંખ્યામાં કવિ વિવિધ પંક્તિઓમાં પ્રયોજતો હોય છે. ઉમાશંકરની આ વનવેલીની પંક્તિઓ વાંચો :

'જાણપણ હતું એને; શાણપણ રૂડું એથી,
 જે સહસ્રા આગતુક ઉપાધિઓમાંથી માર્ગ
 કોરી કાઢે કૃષ્ણ જેમ.
 શાણપણ વિનાનું જે જાણપણ
 શાપ એ તો.'

બળવંતરાય ઠાકોરે તો પૃથ્વી જેવા ગણમેળ છંદમાં પણ આગવો અભિગમ દાખવી પ્રયોગ કર્યો છે. પૃથ્વી છંદનું ગણરૂપ આ પ્રકારનું છે :

'લગા લલલગા લગા લલલગા લગા ગાલગા'

બળવંતરાયે આ માપમાં થોડો ઉમેરો કર્યો અને ત્રણ માત્રા વધારી પછી તે લલલ, ગાલ કે લગા, ગમે તે રૂપે હોય. એમના આ પ્રકારના પ્રયોગની બે પંક્તિઓ જુઓ :

'ગયું તુજ જુવાનજોમ, પ્રિય હૃદય ગાદલીયે ગઈ,
 ગયાં પ્રિય સુતાસુતો, તડતડ તૂટિ ગૈ ઉમેદો બધી.'

તમે જોશો કે ૧૭ અક્ષરના આ છંદને ઠાકોરે બહેલાવી ૨૦ અક્ષરનો કર્યો છે. અહીં પૃથ્વીના માપમાં ત્રણ અક્ષરો વધુ ઉમેરી એમણે જે બીજી પંક્તિમાં 'ઉમેદો'માં

‘ઉમે’ એટલે કે ‘લગા’ એમ ત્રણ માત્રા ઉમેરી છે. ઠાકોર આને નવું નામ આપે છે ‘પૃથ્વીતિલક’. આ છંદ વિશે ખુલાસો કરતાં તેઓ જણાવે છે : ‘... પૃથ્વીની પંક્તિમાં ગમે ત્યાં ત્રણ માત્રા ઉમેરવામાં આવે (લલલ, ગાલ, લગા) અને જે અતિપૃથ્વી પંક્તિ થાય તે તે સર્વને પૃથ્વીતિલક નામ આપું છું.’ ઠાકોરે લઘુગુરુ ઉચ્ચાર પ્રમાણે જોડણીમાં ફેરફાર કરીને તે શબ્દ ખપમાં લીધો છે. ઉપરોક્ત પંક્તિઓમાં પ્રથમ પંક્તિમાં પ્રથમ શબ્દ ‘ગયું’ને સ્થાને ‘ગયૂં’ એવી જોડણી છંદોગત જરૂરિયાતને કારણે કરી છે. તો બીજી પંક્તિમાં ‘તૂટિ’ જોડણી કરી છે, જે ‘તૂટી’ હોવી જોઈએ. આમ છંદના લઘુગુરુને સૂચવવા તેમણે જોડણીમાં પણ આ રીતે ફેરફાર કર્યા છે.

આ અને આવી અન્ય પદ્યછૂટની બાબતો કે તેને અનુકૂળ જોડણીની છૂટની બાબતો તે મુક્ત પદ્યના આપણે ત્યાંના નમૂનારૂપ લેખી શકાય. ભલે આપણે ત્યાં મુક્ત પદ્ય (Free Verse = Vers libre) જેવી સંજ્ઞા ના વપરાતી હોય પણ એના આ પ્રયોગોને આપણે ‘ખંડ’ કે ‘અભ્યસ્ત’ એવાં પૂર્વપદોથી ઓળખાવવાનો પ્રયત્ન તો થયો જ છે.